
Boekbesprekingen

Geert Sanders: **Enkele recente ontwikkelingen op het terrein van onderzoek naar de homoseksuele leefsituatie.**

Het gaat hier om een zevental pagina's tekst die zijn toegevoegd aan de tweede druk van Sanders' dissertatie '*Het gewone en het bijzondere van de homoseksuele leefsituatie*' uit 1977.

Deze bijlage bevat een korte bespreking van twee studies die in de laatste jaren zijn verschenen.

Het ene is het onderzoekje van Van der Feen¹ over het verwerkingsproces van ouders nadat zij ontdekken dat hun zoon of dochter homofiel is. Dat hierbij de nodige moeilijkheden worden ervaren laat zich raden. De ouders lopen daarbij veelal achter op hun kind, dat vaak lang gewacht heeft voor het de ouders durfde inlichten. Het deelnemen aan oudergespreksgroepen blijkt heel duidelijk te kunnen helpen bij dit verwerkingsproces.

Het onderzoek was maar heel beperkt (15 ouderparen en hun kinderen). Toch is het verschenen boekje heel nuttig voor de betreffende ouders en hun kinderen en voor hulpverleners.

Vervolgens bespreekt Sanders een studie van Bell en Weinberg.² Het betreft een verkennend, kwantitatief onderzoek bij bijna 1000 homofiele mannen en vrouwen en bijna 500 heteroseksuele mannen en vrouwen. De auteurs komen tot een typologie van homoseksuele levensstijlen met als criteria de mate van betrokkenheid op elkaar c.q. de seksuele trouw en de mate van (on)tevredenheid met hun situatie. Ook voor de heterofielen blijkt men een dergelijke typologie te kunnen hanteren. Alsof dat een verrassing is! Interessanter is het verschil dat de auteurs vinden tussen mannen en vrouwen. Niet dat er iets nieuws is gevonden. Het komt er op neer dat mannen en vrouwen verschillend worden gesocialiseerd en dat dit doorwerkt in datgene wat men in relaties zoekt en hoe men zich gedraagt. Ook hier weer: dit geldt voor zowel homofiele als heterofiele mannen en vrouwen in hun relaties.

In 1974 publiceerde Sanders het NISSO literatuurrapport '*Een overzicht van het sociaal-wetenschappelijk onderzoek naar homosexualiteit in Amerika en West Europa*'. Het onderhavige hoofdstukje kan men niet beschouwen als aanvulling van dit rapport. Het is mij niet geheel duidelijk waarom Sanders juist deze twee studies heeft gekomen en tal van andere onbesproken laat. Daarvoor verwijs ik graag naar een publikatie van C. J. Straver³ waarin hij 47 studies bespreekt waaronder veel recent onderzoek uit de 70-er jaren. B.S. Witte

1. R. J. van der Feen en G. J. E. M. Sanders, *Homoseksuele jongeren en hun ouders. De konfrontatie met een taboe in een aantal Nederlandse gezinnen*, NISSO-reeks Relatie en Seksualiteit. Van Loghum Slaterus, Deventer, 1980.

2. A. P. Bell and M. S. Weinberg, *Homosexualities. A study of diversity among men and women*, Simon and Schuster, New York, 1978.

3. C.J. Straver, 'Het begrijpen van homosexualiteit' in *Mens en Maatschappij* nr. 4 jrg. 55, 1980.

Douglas Yuill, Kevin Allen and Chris Hull: **Regional Policy in the European Community, The role of regional incentives**. London Croom Helm, 1980. 247 blz.

Sinds het midden van de jaren vijftig beginnen de meeste landen – nu behorend tot de EEG – een economische groei te vertonen die nog nooit vertoond was. De uitzonderingen waren Zuid-Italië en Ierland. Vóór die groeiperiode hadden de meeste mensen het niet breed, waar zij ook woonden. Trouwens, de communicatie (de auto was nog geen gemeengoed) tussen de verschillende landsdelen was gebrekkig. De mensen wisten niet zo veel van elkaars levensomstandigheden.

De snelle welvaarts groei heeft het fenomeen blootgelegd van de differentiële economische ontwikkeling binnen één land. Preciezer gezegd: het achterblijven van bepaalde gebieden (regio's) werd tot object van publieke en politieke discussie. Er ontstonden – om maar bij Nederland te blijven – ontwikkelingsgebieden. Zij bleven achter bij de algemene welvaarts groei. Dat bleek uit het inkomen per hoofd, de hogere werkloosheid, het tekort aan sociaal-culturele voorzieningen. Het waren in hoofdzaak landelijke (agrarische gebieden).

Kort na de oorlog was het nog gewoon dat mensen uit wat wij nu de zwakke regio's noemen naar het westen van het land trokken om daar werk te vinden. Zij zochten het werk op. De door Carmiggelt beschreven tramconductor met een Drents accent staat ons nog wel bij. In de vakliteratuur moet de dissertatie van H. M. in 't Veld-Langeveld, *De weg naar het Westen* (1957) genoemd worden. Dit proefschrift is – op basis van onderzoek ter plaatse – een pleidooi voor het beginsel dat het werk naar de mensen toe gebracht moet worden.

Sinds het eind van de jaren vijftig ontstaat er een hausse in de regionale politiek in de verschillende EEG-landen. De algemene economische groei maakte het mogelijk de infrastructuur in de 'achtergebleven' gebieden op te tuigen en de vestigingsvoorwaarden voor industrie en handel te verbeteren. Er groeide een woud van regelingen, die er alle op neerkwamen dat de zwakke gebieden extra premies of faciliteiten krijgen. De overheid heeft hierbij uiteraard een actieve rol gespeeld, soms leidend tot het opzetten van overheidsondernemingen of – zoals in ons land – de overplaatsing van rijksdiensten en de oprichting van ontwikkelingsmaatschappijen (NOM, LIOF, etc.).

De opeenhoping van mensen, activiteiten, vuil en stank in de traditionele industriegebieden bleek een extra stimulans om bezigheden en mensen naar de dunbevolkte gebieden te leiden. Door vergunningenstelsels probeerde de overheid de grootste congestieverschijnselen (b.v. Parijs, Londen, Rotterdam) tegen te gaan. De Selectieve Investeringsregeling (SIR) is daarvan in ons land een voorbeeld. Wij zijn dan aan het eind van de jaren zestig, begin jaren zeventig.

En dan komt de oliecrisis, die de nationale volkshuishoudingen in de afremming brengt. Hoewel er sindsdien nog steeds aan regionale politiek wordt gedaan, is de aandacht van het regionale naar het nationale vlak verschoven. Een nieuw verschijnsel doet zich voor: ijzersterke economische gebieden (b.v. Amsterdam, Rotterdam) vertonen hoge werkloosheidscijfers die kunnen concurreren met de traditioneel zwakke gebieden. Zij beginnen elkaars tegenvoeters te worden in de strijd om de aandacht van de rijksoverheid.

Over het wel en wee van het regionaal-economisch beleid van na de oorlog, handelt hier besproken boek. Door een strakke redactionele leiding is er een uitstekend overzicht ontstaan van de verschillende landen, die vergelijking gemakkelijk maakt. Naast een

beschrijving van maatregelen wordt bijzondere aandacht besteed aan de (mogelijke) effecten van de verschillende prikkels die op de regio's zijn losgelaten. In een fraai concluderend hoofdstuk maken de redacteuren hun pretentie waar, nl. dat het om een comparatieve studie gaat. Wie zich snel én degelijk wil informeren over het regionaal-economische beleid in de (toen nog) 9 landen van de EEG, moet dit boek ter hand nemen.

A. Peper

L. J. Fredericks, G. Kalshoven and J. R. V. Daane: **The Role of Farmers' Organizations in Two Paddy Farming Areas in West Malaysia**, Bulletin no. 40, Afdelingen voor Sociale Wetenschappen, Landbouw Hogeschool Wageningen 1980, 95 blz.

Deze publicatie, die het resultaat is van coöperatieve research van de Faculty of Economics and Administration van de Universiteit van Malaya en van de Vakgroep Rurale Sociologie van Tropen en Subtropen van de Landbouwhogeschool te Wageningen, wil een bijdrage leveren tot het empirisch onderzoek betreffende een onderwerp van praktisch belang voor plattelandsontwikkeling, namelijk het functioneren van rurale organisaties en instituties, en hun bijdrage tot de rurale ontwikkeling. Daartoe werd het veld van onderzoek bepaald tot de rol van de 'farmers' organizations', namelijk de landbouwcoöperaties en de 'farmers' associations' in een tweetal rijstproducerende gebieden met van elkaar afwijkende organisationele structuren. In het ene gebied werden de coöperaties en farmers' associations, die reeds eerder bestonden en onder aparte bureaucratieën vielen, onder de in 1973 nieuw opgerichte Farmers' Organizations Authority gebracht en tegen de wensen der leden in samengevoegd, terwijl in het andere gebied – een irrigatieproject – de landbouwersorganisaties van begin af aan onder de jurisdictie van de voor dit irrigatie- en vestigingsgebied functionerende Muda Agricultural Development Authority opgericht werden.

We stuiten hier meteen op een probleem dat als een onwezenlijke situatie door de gehele publicatie heen telkens zijn kop opsteekt: ondanks de benamingen 'coöperaties', 'farmers' associations' of later 'farmers' organizations' kan nauwelijks van landbouwers-organisaties – van, voor en door de boeren zelf opgericht, geleid en gedoelsteld – gesproken worden. Zoals in zoveel ontwikkelingslanden bedisselt ook in Maleisië de overheid te gemakkelijk wat er op het platteland moet gebeuren, hoe dat gebeurt en hoe dat georganiseerd wordt. De coöperaties, landbouwers-associaties, of welke naam ze ook mogen hebben, worden dan een verlengstuk van de overheid, zonder wezenlijke participatie van de leden, zonder belangenbehartiging en voordeel voor die leden en als gevolg daarvan zonder hun interesse voor het wel en wee van hun organisatie. Hoogstens worden de faciliteiten die de nieuwe overheids-organisatie biedt gebruikt of – hoe kan het ook anders – misbruikt (bv. crediet opnemen en niet terug betalen, een compensatie voor de verplichtingen die de overheid toch al overal oplegt).

Ook in Maleisië zijn de coöperaties en de farmers', organizations niet bedoeld om een zo hoog mogelijke prijs voor de af te zetten producten en een zo laag mogelijke prijs voor de bedrijfsbenodigdheden der leden of een zo groot en efficiënt mogelijk dienstenverlening te bereiken, maar zijn ze verworpen tot instrumenten van de overheid ter opvoering van de productie en voor de implementatie van de in Maleisië geformuleerde Nieuwe Economische Politiek.

Het duidelijkst blijkt deze hele problematiek in het eerste hoofdstuk 'Institutions and rural development in Malaysia', waarin een historisch overzicht gegeven wordt van het ontstaan der coöperaties in de koloniale tijd, waarin de crediet coöperaties ook al gebruikt

werden als 'policy instrument to ameliorate structural weaknesses in the rural economy' (p. 14), en van de coöperatiepolitiek van het onafhankelijke Maleisië tussen 1955 en 1963. Vanaf 1958 waren daarnaast – en van bovenaf – farmers' associations opgezet, als onderdeel van de 'area development strategy' van het Ministerie van Nationale en Rurale Ontwikkeling. Deze als multipurpose organisaties opgezette associaties werden geleid door een manager plus stafleden, die allen afkomstig waren van het Ministerie van Landbouw. Ze werden opgezet voor arealen van 2000 tot 4000 ha (1000 tot 2500 boeren) teneinde een grote omzet en geringe overhead kosten te kunnen garanderen. De problemen van het naast elkaar bestaan van twee organisatievormen, coöperaties en farmers' associations, met soortgelijke doeleinden, voor dezelfde mensen en werkend in dezelfde gemeenschappen, maar onderworpen aan de politiek van diverse ministeries, werden al gauw duidelijk. Om dit op te lossen werd in 1973 de Farmers' Organisation Authority gevormd teneinde beide organisatievormen te integreren in de nieuw te vormen 'Farmers' Organizations' en onderlinge concurrentie op te heffen. Maar weer opnieuw bleek meer zorg te bestaan voor structuren dan voor belangen van de leden. Op pp. 20-21 worden ook de bevoegdheden van de nieuwe FO's opgesomd, maar het doel om voor de leden een betere marktpositie en hogere inkomsten te bereiken, komt er niet in voor.

Het volgende hoofdstuk beschrijft de organisatiestructuren in de twee rijst producerende gebieden, de fysische en de agrarische structuur, de verschillende overheidsagencies die er werken en de soort diensten die er verleend worden. Het belangrijkste hoofdstuk – immers het doel van de studie – is dat over 'The response of farmers to farmers' organizations'. Het verdeelt daartoe deze respons in drie onderdelen: motieven voor en mate van lidmaatschap van deze organisaties; participatie in de vorm van gebruikmaking van de dienstenverlening alsmede de toepassing van de daardoor mogelijk gemaakte nieuwe technologie; en tenslotte participatie in de farmers' organisaties in bestuur, leiding, administratie en het verder ontwikkelen der organisatie.

Alle drie vormen van respons of participatie worden bepaald door de bovengeschetste problematiek: de boeren zien de FO's allereerst als gouvernements-instellingen, waarin de besluitvorming door ambtenaren bepaald wordt. Ledenparticipatie en ledentrouw worden er door beperkt; ideologische identificatie met de FO's heeft niet plaats. Het duidelijkst blijkt dit bij het gebruik dat van het krediet via de FO's gemaakt wordt. Het lidmaatschap is wenselijk om toegang te hebben tot goedkoop korte termijn krediet (een soort subsidie a. h. w.), maar hier staan geen verplichtingen t.o.v. de organisatie tegenover, noch behoefte aan solidariteit. Men neemt verder ook slechts het minimum aan aandelen in de organisatie en bezoekt niet meer vergaderingen dan strikt nodig is om het gewenste krediet te kunnen krijgen. Tot zover de betrokkenheid der leden vanuit 'coöperatief' standpunt bezien.

Belangrijk is dit hoofdstuk, evenals de daaropvolgende conclusies, om de vele interessante correlaties die het weergeeft, zoals bv. omtrent het gebruik van kunstmest en het al dan niet krijgen van krediet van de FO, van het effect van FO-krediet op de adoptie van nieuwe technologieën, over de koppeling of het ontbreken daarvan van landbouwvoorlichtingsactiviteiten aan de kredietverstrekking. Voor een niet-landbouwkundige zijn een aantal correlaties, bv. met betrekking tot verschillende inputs soms iets te gedetailleerd en te landbouwtechnisch, maar de algemene conclusies die er uit getrokken worden zijn des te belangrijker.

De belangrijkste dienen hier in het kort genoemd te worden: de FO's dienen echte landbouwers' organisaties te worden; hiervoor is een de-officialisatie der FO's nodig; de FO's, ofschoon bedoeld als multi-purpose organisaties hebben zich in de praktijk beperkt tot administratie en supervisie van het agrarisch krediet en daarmee samenhangende

inputs; commercialisatie (afzet van de producten der leden) en landbouwvoorlichting zijn verwaarloosd; de rural-extension werkt niet erg effectief; tenslotte wordt verder onderzoek omtrent structuur en dynamiek van rurale organisaties en hun relaties met de landbouwgemeenschappen noodzakelijk geacht. De meest relevante topics voor deze verdere research worden duidelijk aangegeven.

Ofschoon slechts plaatsgevonden in een tweetal rijstproducerende streken, en daardoor in details lokaal bepaald, zijn de resultaten en conclusies van dit onderzoek van veel bredere geldigheid dan alleen voor de hier bestudeerde gebieden in Maleisië. Het probleem van de overheidsinvloed op de coöperaties versus de participatie der leden, en daarmee ook het onvoldoende functioneren van deze organisaties, is een probleem dat in de meeste ontwikkelingslanden een rol speelt.

P. J. van Dooren

V. Vrooland e.a.: **WAO en werkgelegenheid. Een discussie over een recente schatting van de 'verborgen werkloosheid' in de WAO.** Stichting Coördinatie van Communicatie met betrekking tot gegevens voor Onderzoek inzake Ziekteverzuim, Amsterdam, 1980, 67 blz.

In het nummer van 16 januari 1980 van het blad *Economisch Statistische Berichten* zijn door F. A. J. van den Bosch en C. Petersen (beiden verbonden aan de Erasmus Universiteit te Rotterdam) onder de titel 'De omvang van de verborgen werkloosheid in de WAO' de resultaten gepresenteerd van een door hen uitgevoerde schatting van het aantal personen dat ten onrechte als arbeidsongeschikt in plaats van als werkloos staat geregistreerd. In 1978 bedroeg dit aantal volgens hen ruim 140.000, hetgeen neerkomt op 34% van het totale aantal personen dat een uitkering ontving krachtens de WAO. Wanneer deze verborgen werklozen worden gevoegd bij de reeds officieel als werkloos geregistreerde werklozen, dan resulteert in dat jaar een feitelijk werkloosheidspercentage ter grootte van 8,2 dat ruim ligt boven het officiële werkloosheidspercentage van 5,2. De methode die door Van den Bosch en Petersen is gehanteerd, is nieuw. Zij maakt gebruik van het feit dat er in Nederland voor de particuliere en de collectieve sector elk een afzonderlijke regeling bestaat met betrekking tot de loonderving wegens arbeidsongeschiktheid, namelijk respectievelijk de WAO en de door het Algemeen Burgerlijk Pensioenfonds uitgevoerde regeling. De cruciale veronderstelling van Van den Bosch en Petersen is, dat economische factoren (te weten rendementsoverwegingen en werkgelegenheidsontwikkelingen) wel een rol spelen bij de invalideringsfrequentie waar het de WAO betreft, maar niet waar het het ABP betreft. Na correctie voor de overige verschillen tussen de WAO- en de ABP-regeling geeft dan het verschil in invalideringsfrequentie tussen WAO en ABP een schatting van het aantal verborgen werklozen in het WAO-bestand.

De beschreven methode is niet onweersproken gebleven. De discussiebundel van het CCOZ is daar getuige van. Ze bevat een kritiek van Treffers (hoofd Medische Dienst van het ABP te Heerlen) voorzien van een naschrift van Van den Bosch en Petersen – welke eerder verschenen is in het nummer van 26 maart 1980 van *ESB* –, een kritiek van Hunfeld (hoofd Stafafdeling Kwaliteitsbevordering van de Gemeenschappelijke Medische Dienst te Amsterdam) en een samenvattende beschouwing van Kruidenier (CCOZ). Het oorspronkelijke artikel van Van den Bosch en Petersen ontbreekt, omdat naar het Voorwoord laat weten de auteurs al in een eerder stadium de verdere publikatie van hun artikel aan een andere instelling hadden toegezegd. Ter ondervanging hiervan schreef Vrooland (CCOZ) een inleiding. Voor een goed begrip van de technische en gedetailleerde kritieken

is evenwel kennisneming van het oorspronkelijke artikel vereist. Blijkens het eerdergenoemde naschrift is naar de mening van Van den Bosch en Petersen zelfs de bestudering van hun discussienota *Hidden unemployment en disability* (Discussion Paper Series No. 7913/G, Institute for Economic Research, Erasmus Universiteit te Rotterdam) onontbeerlijk. Om de in de bundel opgenomen discussie werkelijk op waarde te kunnen schatten, dient de lezer zich derhalve wel van enige aanvullende literatuur te voorzien.

De critici weten aannemelijk te maken, dat op de door Van den Bosch en Petersen uitgevoerde analyse nogal wat valt af te dingen. Dit heeft uiteraard gevolgen voor de gevonden uitkomsten. In plaats van ruim 140.000 zou het aantal ten onrechte in de WAO aanwezige personen hooguit enkele tienduizenden omvatten. Daarnaast is er echter sprake van WAO-uitkeringsgerechtigden met een niet op de arbeidsmarkt benutte restcapaciteit. Deze categorie zou enkele honderdduizenden omvatten. Het verschil in uitkomst heeft verstrekende beleidsimplicaties. De resultaten die Van den Bosch en Petersen vinden, wijzen in de richting van algemene werkgelegenheidsbevorderende maatregelen die zijn gericht op het scheppen van arbeidsplaatsen en – meer specifiek – in de richting van het opvoeren van het minimum-arbeidsongeschiktheidspercentage. Wanneer daarentegen de critici het gelijk aan hun zijde hebben, is het effect van dergelijke maatregelen evenwel gering, omdat daarvan geen noemenswaardige bijdrage kan worden verwacht aan de vermindering van het aantal WAO-uitkeringsgerechtigden met een niet op de arbeidsmarkt benutte restcapaciteit. Om laatstgenoemde vermindering tot stand te brengen zijn veeleer maatregelen nodig zoals de Wet plaatsing mindervaliden. Op grond van dit belangrijke verschil in beleidsimplicaties en het feit dat – naar het lijkt ten onrechte – door Van den Bosch en Petersen wordt gesuggereerd dat de WAO ruim 140.000 personen telt die daar feitelijk niet in thuis horen met alle stigmatiserende werking vandien, lijkt er voldoende aanleiding te bestaan zich te kunnen verenigen met de constatering van Hunfeld, dat van de auteurs verlangd mag worden, dat zij hun conclusie deugdelijker onderbouwen alvorens tot publikatie ervan over te gaan.

J. J. Siegers

G. J. Zwier: **Antropologen te velde. De confrontatie van de etnograaf met vreemde volkeren en met zichzelf**, Baarn. Amboboeken, 1980.

In dit boek heeft G.J. Zwier een aantal stukjes verzameld die voor het merendeel eerder de 'leuke' achterpagina van NRC/Handelsblad hadden gevuld. Het boek pretendeert een overzicht te geven van hetgeen etnografen hebben doorstaan tijdens hun onderzoek onder vreemde volken. De ervaringen van deze etnografen zijn volgens Zwier niet alleen van belang omdat zij iets over die vreemde volken zeggen, maar ook en vooral over de etnograaf zelf. Om dit aan te tonen heeft Zwier zo'n 25 etnografieën geëxcerpeerd en deze excerpten in hoofdstukjes met titels als 'Voorbereiding op het veld', 'Entree in het veld', 'Aanpassingsproblemen' tot en met 'Afscheid van het veld en terugkeer in eigen land' ondergebracht. Er wordt door hem overvloedig geciteerd en dit zou verdedigd kunnen worden door te wijzen op de behoefte van de schrijver om het standpunt van de insider, in dit geval de etnograaf, zo pregnant mogelijk tot uitdrukking te brengen. Het resultaat had een soort etnografie van de gemeenschap der etnografen kunnen opleveren als de auteur wat systematischer en explicieter te werk was gegaan. Het is geen etnografie geworden omdat de auteur maar betrekkelijk weinig met al die citaten doet en bovendien zich in zijn keuze zeer beperkt heeft. De grote reikwijdte aan ervaringen van antropologen is verdwenen en hetgeen resteert geeft een karikuraal beeld van het vak. Als voorbeeld kan

hoofdstuk 2 dienen. 'Entree in het veld'. Dit bestaat uit lange citaten uit het werk van drie antropologen, namelijk Claude Lévi-Strauss, *Het Trieste der Tropen*; Laura Bohannan, *Return to Laughter* en Napoleon Chagnon *Yanomamö: The Fierce People* en *Studying the Yanomamö*. De entree-in-het-velde-ervaringen van deze antropologen zijn schokkend. De woorden waarmee Zwier de ervaringen aaneenlast: 'benauwenissen', 'inferno', 'leven gevaar liep' geven het verloop van het hoofdstuk goed weer en de schrijver besluit: 'De existentiële ontreddeering waaraan de onderzoeker in de beginfase van zijn contact met een wildvreemde wereld ten prooi is, heeft met de puberteitscrisis gemeen dat niets meer vanzelf spreekt.' Die 'ontreddeering' wordt voor een belangrijk deel veroorzaakt door het feit dat de betrokken onderzoekers de taal van de betrokken stammen niet machtig waren, zoals Zwier ook onderkent. Toen Chagnon de Yanomamötaal meester was en een andere Yanomamöstam ging opzoeken was er geen sprake van 'afgrijzen, ontsteltenis en nervositeit', maar toen ervaarde de onderzoeker alleen 'nervositeit' zoals Zwier ook schrijft. Dit is geen onbelangrijk gegeven. Want wat zijn de entree-in-het-velde-ervaringen van de antropologen die de taal van de te onderzoeken stam wel (enigzins) beheersen?

Een eerste soort ervaring is die van Hortense Powdermaker waarvan Zwier in andere hoofdstukken ook gebruik maakt. Die ervaringen komen het dichtst in de buurt van de entree-in-het-velde-ervaringen die Zwier beschreven heeft. Zij voelde zich de eerste nacht in het dorp paniekerig en bang omdat zij alleen was. Zij sprak echter Pidgin Engels en enkele inheemsen begonnen de eerste avond een vriendelijk gesprek met haar en boden haar hulp aan voor het geval dat zij dit nodig mocht hebben. 'I was no longer alone. I had friends (. . .) Several years later I learned that a definition of panic is a state of unrelatedness.' Haar paniek is niet hetzelfde als de 'existentiële ontreddeering' waar Zwier over schrijft, maar het is er wel mee verwant. Dit wil overigens niet zeggen dat andere onderzoekers die de taal machtig zijn ook uitsluitend gebukt gaan onder paniekgevoelens. Er zijn ook onderzoekers wier entree-in-het-velde-ervaring een mengeling is van onzekerheid en vreugde.

In zijn *We*, *The Tikopia* beschrijft Raymond Firth deze mengeling van gevoelens bij het betreden van het eiland Tikopia. Hij verstond evenals Powdermaker Pidgin Engels en voelde zich niet zeker over de ontvangst die hem ten deel zou vallen. Hij werd door een 'tawney surging crowd' omringd toen hij naar het hoofd werd geleid. Hij spreekt generaliserend over de eerste ervaringen van de antropoloog te velde die steeds probeert het 'ongrijpbare te bevatten'. Hij beseft dat waardevol materiaal vanaf het allereerste moment verloren gaat: ' . . . in the face of a language and custom to which he has not the key, he feels that he is acting like a moron before the natives'. Maar Firth besluit: 'At the same time he is experiencing the delights of discovery, he is gaining an inkling of what is in store; like a gourmet walking round a feast that is spread he savours in anticipation the quality of what he will later appreciate full.'

Verder zijn er etnografen wier entree-in-het-velde niet met 'existentiële ontreddeering' en paniek gepaard ging. Dit is bijvoorbeeld het geval met Allen Holmberg. Zijn *Nomads of the Long Bow* over de Sirionoindianen van Bolivia prijkt ook op Zwiers literatuurlijst, maar zijn entree is niet zo dramatisch als die van Lévi-Strauss, Bohannan, en Chagnon. Holmberg wilde om verschillende redenen een indianensamenleving bestuderen die nog geen contact met blanken hadden gehad. Hij verwierf zich enige kennis van de indianentaal, hij sloot zich aan bij Siriono die al regelmatig met blanken in aanraking waren geweest en ging met hen op zoek naar een 'ongerepte' Sirionostam. Holmberg en de zijnen vonden na enige tijd een Siriononederzetting en zij betraden zo snel mogelijk een 'communal hut': 'The occupants, who were enjoying a midday siesta, were so taken by surprise that we were able to start talking to them in their own language before they could grasp their weapons or

flee. Moreover, as their interest almost immediately settled on the baskets of peccary meat, we felt secure within a few moments' time and sent back for the rest of our supplies.'

Andere antropologen uit de literatuurlijst van Zwier hebben hun ervaringen op een zakelijke wijze beschreven, zonder veel ophef en drama (bijv. Bleek in *Achter de Coulissen*). En weer andere etnografen gaan in het geheel niet in op hun entree-in-het-veld-ervaringen. Is er dan sprake van 'verdringing' of was deze ervaring zo onbeduidend dat zij geen speciale vermelding verdiende? Het zijn gegevens waar Zwier kennelijk geen raad mee weet. Hij legt tenminste in dit en in andere hoofdstukken geen interesse aan de dag voor de sterk uiteenlopende ervaringen van zijn vakgenoten. Hij wil de entree-in-het-veld als een dramatische, angstaanjagende gebeurtenis voorstellen en de ervaringen van Firth, Homborg en talloze anderen passen niet in het sjabloon dat Zwier heeft klaarliggen. Deze sjabloon benadering treft men ook elders in het boek, maar er is niet altijd voldoende materiaal dat zich leent voor de a priori's van Zwier. Daarom moet hij steeds zijn toevlucht nemen tot het werk van Chagnon, maar de agressieve Yanomamö zijn in het geheel niet representatief voor de samenlevingen in dat deel van Zuid-Amerika, laat staan voor die elders in de wereld. Zo berust het hoofdstuk met de pretentieuze titel 'Modellen van aanpassing' in heel sterke mate op Chagnon en verder op de Ik van Turnbull en de Siriono van Holmberg. Maar de laatste twee maatschappijen verkeerden op het moment van onderzoek in een staat van ontredde (zoals de betrokken etnografen ook hebben benadrukt) en dit beïnvloedt natuurlijk de aanpassingsproblemen van de onderzoekers. Het resultaat is echter dat ook dit hoofdstuk een zeer dramatisch karakter heeft gekregen. Zwierts keuze van samenlevingen die men op de aardbol kan vinden, is zeer beperkt. Zo ontbreken de meer complexe, gestratificeerde samenlevingen grotendeels. Er is weliswaar een hoofdstuk gewijd aan het onderzoek in de eigen samenleving ('Veldwerk in de achtertuin'), maar daarin worden voornamelijk weinig terzake doende opmerkingen gemaakt over *Binnenstebuiten en ondersteboven* van Bovenkerk en Brunt. Over de 'confrontatie van de etnograaf met de eigen samenleving en met zichzelf', om de woordkeuze van Zwier even aan te houden, verneemt de lezer niets, wat erg vreemd is, want Brunt heeft daar enkele boeiende artikelen over geschreven. De weinig geëxpliciteerde, zeer selectieve keuze van citaten heeft ertoe geleid dat dit boek geen etnografie van de veldwerkervaringen van de gemeenschap der etnografen is geworden. Maar dat kan ook eigenlijk niet. Degene die de journalistieke formule van de achterpagina van NRC/Handelsblad onderschrijft heeft niet gekozen voor de etnografie, maar voor de mythografie.

H. Tromp

Michael R. Zimmerman: **Foundations of medical anthropology**, Philadelphia, etc. W. B. Sanders Company, 1980.

De medische antropologie heeft dringend behoefte aan een studie die haar historische wortels blootlegt en haar diverse theoretische uitgangspunten en verworvenheden op een rijtje zet. Afgezien van enkele bescheiden artikelen heeft nog niemand zich aan dat karwei gewaagd. Geen wonder dus dat de titel van dit boek mij als muziek in de oren klonk. Ik vermoedde nog niets. De eerste argwaan kwam toen ik op het titelblad de ondertitel las: 'Anatomy, physiology, biochemistry, pathology in cultural context'. De verbijstering kwam toen ik het boek doorbladerde.

Het boek is niets anders dan een inleiding in *de* anatomie, fysiologie en pathologie, bedoeld voor antropologen die zich om een of andere reden tevens met problemen van

medische aard bezighouden. Het woordje *de* hier boven is cursief gedrukt om aan te geven dat er voor de auteur maar één anatomie, fysiologie en pathologie bestaat, nl. de 'onze', de 'wetenschappelijke'. Voorwaar een vreemde stellingname voor iemand die een 'medisch antropologisch' boek schrijft.

Het is mij een raadsel waarom de lading van dit boek zo een misleidende vlag heeft meegekregen. Wat de titel betreft, het woord 'medical anthropology' komt slechts één keer in het boek voor (in het voorwoord) en met 'foundations' worden blijkbaar de anatomie en pathologie bedoeld! Er wordt in het hele boek niet gerept over andere geneswijzen dan (nogmaals) onze 'wetenschappelijke'. Wie het boek niet zelf kan inzien in de winkel (en wie deze recensie niet leest) trapt er beslist in, vandaar de waarschuwendende toon van deze recensie.

Wat bevat het boek dan wel? Daarover kunnen we kort zijn. De eerste drie hoofdstukken (ongeveer 50 blz.) geven een algemene behandeling van de menselijke anatomie, fysiologie-biochemie, en pathologie. De overige 9 hoofdstukken behandelen deze drie onderwerpen voor de verschillende organische systemen, hart en bloedvaten, spijsverteringsstelsel, enz. Ook de toevoeging van de ondertitel '... in cultural context' is overtrokken, al is het wel waar dat dit pathologie boek relatief meer aandacht aan ekologische en kulturele factoren besteedt dan de gemiddelde inleiding in de pathologie. Overigens is dit niet zo zeer een verdienste van dit boek maar een tekortkoming van de medische handboeken. Zoals Dubos zegt: 'The chief trouble with today's scientific medicine is that it is too one-sided and, therefore, not scientific enough'. Ook bespreekt de auteur enkele zg. 'culture specific diseases' en andere niet-westerse ziektes die men vergeefs in de gewone handboeken zal zoeken. Verder besteedt hij meer dan gewone aandacht aan paleopathologie, een onderwerp waar hij, blijkens de bibliografie, zelf nogal mee bezig is. Ook het feit, dat hij een – uiterst beknopt – beeld schetst van de geschiedenis van de anatomische en pathologische wetenschap, is misschien aantrekkelijk voor antropologen.

Voor de rest moet ik echter zeggen dat het boek me niet erg geschikt lijkt voor de 'leken' die de meeste medisch-antropologen zijn. Het zegt te weinig over te veel onderwerpen. Het boek is eerder een eenvoudig naslagwerk voor hen die reeds enige medische kennis hebben. Het wachten blijft op de echte 'Foundations of medical anthropology'.

S. van der Geest.

H. P. M. Adriaansens en A. C. Zijdeveld: Vrijwillig initiatief en de verzorgingsstaat. Cultuursociologische analyse van een beleidsprobleem. Deventer, Van Loghum Slaterus 1981, 172 blz.

Adriaansens en Zijdeveld hebben met dit boekje – een bundeling van op elkaar aansluitende essays, waarvan de auteurs elk enkele voor hun rekening hebben genomen – een bijzondere bijdrage willen leveren aan het actuele debat over de verzorgingsstaat: een die niet bij de actualiteit blijft staan en die zich niet blind staart op beleidsproblemen. Met de door hen voorgestane cultuursociologische benadering proberen de schrijvers de huidige problemen in een breder dan gebruikelijk kader te plaatsen en er zo een verderreikend inzicht in te verschaffen.

Zijn ze daarin geslaagd? De belangrijkste les die men uit deze essays zou kunnen trekken is, dat de verzorgingsstaat diverse kwalijk te noemen consequenties heeft. Zo brengt een ineenstorting van het 'maatschappelijk tussengebied', het gebied tussen de privé sfeer en de centrale staat, met zich mee, en zet daarmee een domper op het particulier initiatief. Mensen worden overgeleverd aan de 'expertocratie', de door de

overheid betaalde, maar zich op hun autonome deskundigheid beroepende professionals. Staatsburgers worden tot afhankelijke consumenten gemaakt, die zich terugtrekken in een privé sfeer waarin grilligheid en irrationaliteit hoogtij vieren. Plichtsbefes en verantwoordelijkheidsgevoel maken plaats voor showerigheid en vrijblijvende emotionaliteit. In deze maatschappij heeft 'vrijwilligheid', de particuliere inzet voor een algemeen belang, weinig te betekenen, – ondanks de recente roep om meer vrijwilligershulp en het floreren van 'zelfhulp'. In feite is deze vrijwilligheid hetzij marginaal, hetzij gericht op nog verdere uitbreiding van overheidstaken (zie talloze actiegroepen), hetzij nauw verbonden met de privé sfeer (zoals geldt voor de zelfhulpgroepen) Consumentisme, irrationalisme, zelfs 'immoralisme' kenmerken het ethos dat bij een ver ontwikkelde verzorgingsstaat past.

Weg met de verzorgingsstaat dus? Nee, want aan het eind van hun betoog verrassen de schrijvers de lezer met de uitspraak dat de verworvenheden van de verzorgingsstaat toch hoog geschat moeten worden. Bovendien, zo menen zij, zal de verzorgingsstaat, produkt van een ver voortgeschreven economische ontwikkeling, voorlopig niet verdwijnen of zelfs maar aanzienlijk verzwakken, ook niet als de economische crisis zich verder doorzet. Vrijwilligershulp, zelfhulp en andere alternatieven voor het werk van staatsprofessionals zullen daarmee van slechts marginale betekenis blijven.

Oninteressant zijn deze gedachten niet – als men de borrelpraat, die er ook in verwerkt is, even niet meetelt –, maar zijn ze ook nieuw en overtuigend? Het antwoord moet mijns inziens overwegend negatief zijn: veel interessants is al eerder en beter door anderen gezegd (van Tocqueville, Durkheim en Weber tot en met Lasch en Foucault), en wat er nieuw aan is, is voor een groot deel niet of slecht beargumenteerd (de duurzaamheid van de verzorgingsstaat), of zelfs regelrechte onzin (immoralisme als ethos van de verzorgingsstaat). Het sterkst zijn die gedeelten waarin verschillende landen met elkaar worden vergeleken. Zo gaan Adriaansens en Zijderveld herhaalde malen in op de vraag waarom de Amerikaanse verzorgingsstaat zo sterk is achtergebleven bij die van Westeuropese landen, met name Nederland. De Verenigde Staten werden van oudsher gekenmerkt, zo opperen ze als antwoord, door een wijdvertakt en onoverzichtelijk netwerk van ontelbare grotere en kleinere particuliere organisaties, waarin optimisme, moralisme en wantrouwen tegen de overheid werden uitgedrukt en verder gecultiveerd. Daarentegen kregen de particuliere organisaties in Nederland op het gebied van de verzorging al vroeg een centralistisch en hiërarchisch karakter in het kader van de verzuiling; daardoor lieten ze zich na de Tweede Wereldoorlog vrij gemakkelijk in regelingen van de centrale overheid inpassen, en waren de weerstanden van de meeste Nederlanders, al lang gewend aan hulp en controle 'van boven', tegen die regelingen minimaal.

Ideëen als deze hadden een verdere uitwerking verdiend. Nu vormen ze de krenten in een hoeveelheid soms niet al te smakelijke pap. De schrijvers tonen hier en daar een bewonderenswaardige ingeniositeit in het ontwikkelen en toepassen van ideaaltypen en begrippenschema's; Maar aan de gevaren van zo'n werkwijze: vaagheid en woordgoochelaarlijk, zijn ze niet helemaal ontkomen. Het is vooral bij de eigen pretenties, als zouden door deze cultuursociologische benadering op dit terrein nieuwe inzichten worden geboden waar de oppervlakkige 'beleidssociologen' tot nu toe geen weet van hadden, dat dit boekje tekort schiet.

N.A. Wilterdink

A. Wassenberg (red.), **Netwerken: organisatie en strategie**. Meppel, Boom, 1980, 203 blz.

Deze bundel is geschreven door vijf docenten van de Interfaculteit Bedrijfskunde te Delft. Vanuit verschillende disciplines belichten zij een aantal aspecten van samenwerking en conflict tussen organisaties die deel uitmaken van netwerken. De auteurs benadrukken daarbij het verkennend en voorlopig karakter van deze bundel.

Hun uitgangspunt wordt gevormd door de stelling dat vele beleidsvraagstukken heden ten dage noch vanuit het perspectief van afzonderlijke organisaties noch vanuit macro-perspectief zinvol geanalyseerd kunnen worden. 'Het *meso-niveau* – waar macro-ontwikkelingen zich laten 'verkorten' tot de concrete gedaante van traceerbare vervlechtingen tussen organisaties en waar, andersom, micro-ontwikkelingen zich laten 'verlengen' tot transacties-in-de-tijd, over-de-grenzen-van-afzonderlijke-organisaties heen – lijkt een geschikt compromis om uit de praktische en theoretische impasse te komen' (pp. 9-10).

Deel I (Theorie) bevat vijf bijdragen. Wassenberg gaat in op de vraag waarom en wanneer netwerken van organisaties tot stand komen. De Feyter stelt het probleem aan de orde waarom het zo lang heeft geduurd voordat in het denken over strategie de omgeving (i.c. interorganisatiele betrekkingen) een rol is gaan spelen. Netwerken in de publieke sector worden door Kooiman behandeld en Van Duijn gaat in op de relatie tussen economische ontwikkeling en groei en het ontstaan van netwerken tussen bedrijven. Edelman Bos tenslotte stelt de betekenis van netwerken aan de orde evenals verschillende manieren waarop samenwerking tussen organisaties vorm kan worden gegeven.

Deel II (Praktijk) bestaat uit drie hoofdstukken: over industriële herstructurering, reorganisatie van de sociale voorziening en industriële innovatie en regionaal beleid. Deze drie case-studies dienen om het gestelde in deel I met voorbeelden uit de praktijk te illustreren.

Eén thema keert in de bijdragen steeds terug. Grote, onderlinge afhankelijkheid tussen organisaties vormt op zichzelf niet een voldoende voorwaarde om in geval van ernstige, gemeenschappelijke problemen of crises te komen tot adequate groepsreacties. Een eventueel gezamenlijk optreden wordt steeds weer doorkruist door het solistische optreden van de afzonderlijke organisaties, die streven naar het behoud van hun autonomie en hun identiteit. De auteurs zijn dan ook van mening dat slechts onder betrekkelijk uitzonderlijke omstandigheden op interorganisatieel niveau en over het 'ineen-vloeien' van netwerk, strategie en meso-niveau zelfstandige beslissingsstructuren ontstaan, waaraan de individuele organisaties ondergeschikt zijn.

De kwaliteit van de bijdragen loopt sterk uiteen. Zeer interessant is de bijdrage van Wassenberg waarin verschillende aspecten van interorganisatiele netwerken en strategisch gedrag van organisaties worden behandeld en op elkaar worden betrokken. Hoewel Wassenberg niet geheel ontkomt aan terminologische vaagheden (bijv. over de afbakening tussen begrippen als netwerk en meso-niveau tot beleidsarena, pp. 22-23), acht ik zijn poging tot begripsverheldering aanzienlijk beter geslaagd en bruikbaar dan de aanzetten van Kooiman en Edelman Bos. In hun bijdragen worden de structurele en culturele aspecten van netwerken enerzijds en het functioneren ervan anderzijds niet altijd even scherp onderscheiden, hetgeen tot een aantal minder duidelijke passages heeft geleid (bijv. pp. 121-122, 176-177 en 185).

Zeer lezenswaardig is ook de bijdrage van Van Duijn in deel I. De overige hoofdstukken, waaronder de zeer schetsmatige en fragmentarische gevalbeschrijvingen in deel II, stellen er gelyk te.

H. van Goor

N. H. Douben: **Sociale zekerheid, een economische benadering**, H. E. Stenfert Kroese, b.v., Leiden/Antwerpen 1979, 88 blz.

Een nogal onderbelicht thema in de (Nederlandse) sociologie is dat van de effecten van welvaartstoename, en de wijze waarop deze in institutionele vormen van toedeling zijn geregeld. Uitzonderingen vormen rapporten van het Sociaal en Cultureel Planbureau over de tertiaire inkomensverdelingen, ook al zijn deze voorlopig louter beschrijvend.

Dat deze thematiek van groot belang is, zou eigenlijk voor zich moeten spreken; blijkbaar inspireren deze problemen van collectieve consumptie en distributie tot nu toe slechts zeer weinig sociologen. Zo nodigt de korte studie van Douben (ten dele een uitvoersel van het WRR-rapport 'Maken wij er werk van?') over sociale zekerheid uit tot een sociologisch pendant van dit heldere en beknopte overzicht van het stelsel van sociale verzekeringen en voorzieningen in Nederland. Sociologisch interessant daaraan is het feit dat de verschillende typen voorzieningen op verschillende toedelingsprincipes berusten, en op uiteenlopende wijze gefinancierd worden. Opmerkelijk is, dat terwijl de institutionele structuur in de eerste tien jaar na de oorlog tot stand is gekomen, de explosieve groei van de sociale zekerheid pas van de laatste twintig jaar is. Interessant zou het ook zijn om na te gaan in hoeverre de complexiteit en dus ondoorzichtigheid van het stelsel een factor is, die meer dan de groeiende kloof tussen actieven en niet-actieven, de legitimiteit van de verzorgingsstaat op de proef gaat stellen.

Douben besluit met een hoofdstuk waarin hij voorstellen doet tot verandering van het stelsel, waarvan hij stelt dat de goeddeels op het verzekeringsprincipe gebaseerde financieel-economische structuur niet meer aansluit bij de feitelijke werking ervan. Het meest bekende onbedoelde gevolg daarvan is dat deze heeft geleid tot benadeling van arbeidsintensieve bedrijven met lage loonkosten – deze immers moeten in overmaat sociale premies opbrengen. Zo begunstigt het financieringsstelsel van de verzorgingsstaat de substitutie van arbeid door kapitaal.

Douben oppert daartegen alternatieve financieringsprincipes, bij voorbeeld een waarbij premieheffing plaatsvindt op basis van de toegevoegde waarde die een onderneming bijdraagt. Een dergelijke heffing is immers neutraal ten opzichte van de produktietechniek. Een andere mogelijkheid zou kunnen bestaan uit premieheffing met een progressief percentage over de loonsom. Dit zou – gezien de afschaffing van premiegrenzen – de lage-loon-ondernemingen niet extra belasten, zoals nu het geval is.

Het boekje heet, terecht, 'een economische benadering', maar een socioloog, die zich in het algemeen opgewonden behoort te voelen bij het waarnemen van de onbedoelde gevolgen van intentioneel handelen, kan er veel relevante vragen aan ontleen.

B. Tromp

Kees Bruin: **Een herenwereld ontleed, over Amsterdamse oude en nieuwe elites in de tweede helft van de negentiende eeuw**, Amsterdam, Sociologisch Instituut, 1980

Op het Sociologisch Instituut van de Universiteit van Amsterdam is een nieuwe publicatiereeks opgezet. Het ligt in de bedoeling van de redactie 'studies die door omvang of onderwerp moeilijk in de bestaande vaktijdschriften kunnen worden opgenomen', langs deze weg toch onder de aandacht van een breder publiek te brengen. Aan de uitgave van het eerste boekje in deze reeks is veel zorg besteed. Het is een helder geschreven verslag van een exploratief onderzoek naar de Amsterdamse oude en nieuwe elites in de tweede helft van de negentiende eeuw. *Een herenwereld ontleed* zit empirisch goed in elkaar.

Vooral de vergelijkende analyse van gekwantificeerd materiaal in de eerste hoofdstukken is de aandacht waard. Tabellen hoeven niet saai en ingewikkeld te zijn, dat lijkt wel. De hoofdstukken waarin minder cijfers gepresenteerd worden, getuigen weer op een andere wijze van een streven naar precisie, zonder dat dit ten koste gaat van de levendigheid van de beschrijving. Een van de problemen waarvoor Kees Bruin zich geplaatst zag, is dat naarmate de negentiende eeuw verstrijkt het materiaal steeds schaarser en onduidelijker wordt. Behalve van de bestaande literatuur, gedrukte bronnen, archivalia en manuscripten heeft hij daarom gebruik gemaakt van informatie die hem in gesprekken en brieven is verstrekt door vertegenwoordigers van de traditionele Amsterdamse elites.

De opkomst van nieuwe elites na 1850 hangt samen met meer omvattende maatschappelijke veranderingen, zoals de afnemende betekenis van Amsterdam als stapelmarkt (na 1700) en de opkomst van Amsterdam als centrum van de effectenhandel, de omvangrijke immigratie van Duitsers en uit Midden- en Oost-Europa afkomstige Joden, en tenslotte de afbraak van het economisch protectionisme en van het Cultuurstelsel (na 1860). Hiermee is tevens iets gezegd over de opbouw van deze studie. Naast het regentenpatriciaat en de gezeten burgerij komen namelijk een drietal groepen 'nieuwkomers' ter sprake: 'Haute Juiverie', 'Duitschers' en de bezitters van zogenaamde 'Indische fortuinen'. Deze indeling is vooral gebaseerd op de economisch-historische literatuur. Dat wil echter niet zeggen, dat de schrijver zich beperkt tot een analyse van de economische machtsbronnen waarover deze groepen beschikten of gaandeweg de beschikking kregen. Zijn aandacht gaat ook uit naar politieke, militaire en ceremoniële functies. Bovendien toont hij veel belangstelling voor de sociale betrekkingen tussen de 'oude' en de 'nieuwe' elites, tussen de 'gevestigde' families en de 'nieuwkomers'.

De 'oudste' elite werd gevormd door de regenten, de 'afstammelingen van de voormaligen koningen der Republiek', zoals een anonieme kroniekschrijver ze in 1875 nog aanduidde. Waarschijnlijk met de bedoeling deze 'lastige' Amsterdamse regeringsgeslachten aan zich te verplichten, verhef koning Willem I een groot aantal van deze regentenfamilies in de adelstand. Dit geadelde patriciaat zag zich in de tweede helft van de negentiende eeuw steeds meer genoodzaakt samen met de gezeten burgerij op te trekken. Hun groeiende onderlinge identificatie, hun sociale cohesie, bleek een belangrijke machtsbron te zijn in de gezamenlijke strijd tegen 'nieuwkomers'.

Door verscheidene tijdgenoten werden die 'nieuwkomers' om hun durf en doorzettingsvermogen bewonderd, maar in het milieu van de traditionele Amsterdamse elites bestond een duidelijk afwerende houding. Hiermee stuiten we op een belangwekkend onderdeel van deze studie, namelijk problemen van buitensluiting en stigmatisering. Voor ondernemende Joden waren er grote sociale barrières. Deftige genootschappen, zoals Het Casino en de herensociëteit De Groote Club bleven voor hen gesloten. Op de soirées en de diners van de gevestigde Amsterdamse families werden zij niet gevraagd. Ook katholieke Duitse ondernemers ondervonden veel weerstand. En de bezitters van 'Indische fortuinen' kregen al snel het stigma van 'onbeschaafdheid, ruwheid en bothed', als ze maar even de indruk wekten met de deftige families mee te willen doen.

Het gaat hier om elites die in economisch opzicht waarschijnlijk weinig voor elkaar onderdeden. Het is zelfs niet uitgesloten, dat de 'nieuwkomers' op den duur zelfs over grotere vermogens konden beschikken dan de 'oude' elites. Nader empirisch onderzoek zou hierop een antwoord kunnen geven. Dan kan ook vastgesteld worden in hoeverre Norbert Elias gelijk had, toen hij in zijn theoretisch essay over gevestigden en buitenstaanders schreef: 'hoe gelijkjer de machtsbalans wordt des te duidelijker zijn de niet-economische aspecten van de spanningen en conflicten te onderscheiden'. Er zijn geen aanwijzingen, dat de 'oude' Amsterdamse families de 'nieuwkomers' door hen buiten te sluiten

economisch wilden benadelen. Op zakelijk gebied werden soms zelfs nauwe betrekkingen onderhouden. De 'oude' families probeerden 'slechts' de traditionele hiërarchie in stand te houden. Etiquette en ceremoniële vormen vervulden daarbij belangrijke functies.

Aan het eind van zijn studie geeft Kees Bruin enigszins aan in welke richting hij zijn onderzoek denkt voort te zetten. Het zijn onderwerpen die vooral betrekking hebben op de levensstijl en de opvoeding in de Amsterdamse Herenwereld. Naar de Nederlandse adel en het patriciaat is nog nauwelijks sociologisch onderzoek gedaan. Dus die onderwerpen zijn zeker de moeite waard. Maar het zou toch jammer zijn als het onderzoek zich zou beperken tot de 'Late Regenten'. Want wat weten we eigenlijk van 'nieuwe' elites, zoals industriële ondernemers? Uit welke maatschappelijke geleidingen kwamen ze voort? In hoeverre trachtten zij de levensstijl van de traditionele elites na te volgen? En wat betekende dat voor de opvoeding van hún kinderen? Tevens rijst de vraag welke consequenties de toenemende sociale druk 'van onderen' heeft gehad voor de wrijvingen tussen de 'oude' en de 'nieuwe' elites. Een dergelijk onderzoek kan belangwekkende implicaties hebben voor theorieën over klassenvorming en staatsvorming.

Het zou ook interessant zijn de Amsterdamse gegevens te vergelijken met gegevens over een of meer andere Nederlandse steden. In een stad als Utrecht en in de residentie-stad Den Haag stond de adel in de negentiende eeuw nog in hoog aanzien. Kon deze stand zich in die steden gemakkelijker doen gelden dan in Amsterdam en andere Hollandse handelsteden? Toen de Amsterdamse regenten zich in de 16e en 17e eeuw op de Europese hofadel begonnen te oriënteren, riskeerden ze al de spot van de burgerij. De adellijke titels die zij in de 19e eeuw verwierven, werden binnen de eigen samenleving niet gebruikt. 'Men wist toch wel wie in de Vroedschap gezeten had'. In Europees verband waren de Amsterdamse 'oude' families een relatief jonge aristocratie met een burgerlijke inslag. Dat blijkt vooral bij gebruik van een vergelijkend perspectief.

Met *Een Herenwereld ontleed* heeft Kees Bruin een goede aanzet gegeven tot onderzoek naar 'oude' en 'nieuwe' elites. Zijn onderzoek heeft niet alleen een 'historische' betekenis, maar werpt ook een licht op de Amsterdamse en de Nederlandse samenleving in de twintigste eeuw. Immers, wie iets wil begrijpen van de samenstelling en het karakter van onze hedendaagse elites zal zich moeten verdiepen in de vraag hoe deze groeperingen in de loop der tijden zijn gevormd.

D. van den Bosch

Barry B. Levine: **Benjy Lopez, A Picaresque Tale of Emigration and Return**, New York, Basic Books, Inc., 1980, 202 blz.

Het vervaardigen van levensgeschiedenissen, persoonlijke documenten of 'sociologie in de eerste persoon' is een genre dat binnen de Nederlandse sociale wetenschappen nauwelijks wordt beoefend. Het is een uitermate tijdrovende bezigheid, levert geen representatief cijfermateriaal op en de onderzoeker loopt een gerede kans om terecht te komen in onvoorziene ethische problemen. Daar staat tegenover dat het in hoge mate levensecht materiaal oplevert, voortreffelijk inzicht verschaft in de wijze waarop de betrokkenen hun eigen wereld definiëren en het plaatst bepaalde, soms moeilijk voor buitenstaanders te begrijpen, gedragingen binnen de logische context van een geheel mensenleven. Bovendien: men kan met deze onderzoeksmethode in sociale werelden binnen dringen, die anders voor ons verborgen zouden blijven. Ik denk aan 'oral history', waarbij mensen, die in hun tijd te onaanzienlijk waren om er de lotgevallen van te boekstaven, over het leven van vroeger kunnen vertellen; aan de studie van criminele subculturen; of aan de geschie-

denis van mensen, die een rol spelen in ingrijpende en gecompliceerde processen van sociale verandering. Een onderwerp waarbij de 'life history method' in de Verenigde Staten wordt gehanteerd, is migratie. John. J. Poggie jr. heeft het persoonlijke levensverhaal opgetekend uit de mond van een Mexicaanse trekarbeider *The Life of an American-Mexican*. University of Arizona Press, 1973). Zijn held Ramón vertelt op een levendige manier over de wijze waarop een 'marginaal mens' als hij problemen oplost om het hoofd boven water te houden. Het boek laat eigenlijk alleen Ramón aan het woord, de etnograaf doet op geen enkele wijze verantwoording van zijn ordening van het materiaal. Voor zover er van een maatschappelijke context sprake is, wordt deze Ramón zelf in de mond gelegd: 'zoals zoveel van ons in die tijd deden . . . etc.'

Het hier te bespreken boek van Levine is in dit opzicht interessanter. Het gaat over een intelligente jongeman, die zijn kans grijpt om het armoedige bestaan van het Puertoricaanse platteland te ontvluchten door tijdens de tweede wereldoorlog dienst te nemen in het Amerikaanse leger. Hij maakt de bevrijding van Europa mee, keert terug naar New York, waar hij een Universitaire studie afwisselt met het zeeliedenbestaan of door als souteneur aan de kost te komen. Op latere leeftijd keert hij betrekkelijk 'well-to-do' terug naar Puerto Rico.

Levensgeschiedenissen, vooral wanneer deze handelen over de verschoppelingen van de samenleving, worden nogal eens geschreven als een aaneenrijging van ongelukken, die de stumperds buiten hun wil overkomen. Het leven van Puertoricanen in de Verenigde Staten is weinig florisant, de ellende die hen overkomt is beschreven door Oscar Lewis in zijn beroemde *La Vida*. Levine oordeelt anders over zijn Benjy Lopez. Het gaat hier om een man die zijn eigen leven inricht, die kiest uit alternatieven, die zijn eigen levenskansen creëert, hij vertoont in hoge mate het gedrag van een 'hustler' of 'operator' (onvertaalbare termen).

In een slothoofdstuk wordt het leven van Benjy Lopez geplaatst binnen het kader van de verhouding tussen de Verenigde Staten en Puerto Rico en de specifieke ontwikkeling van de migratie tussen beide landen. Hier wordt dus het zelf vertelde verhaal gescheiden van een algemene historische context. Ik vind dat persoonlijk vormtechnisch minder bevredigend, boeiender zou het mij toeschijnen wanneer de etnograaf het levensverhaal zo nu en dan onderbreekt voor zijn eigen sociologische reflecties.

F. Bovenkerk

Niels Mulder: *Mysticism and Everyday Life in Contemporary Java*, Singapore, Singapore University Press, 1978

Het lijkt op het eerste gezicht een vreemde zaak om mystiek in verband te brengen met het leven van alledag. Toch is dat precies wat Mulder in deze studie probeert te doen en hij doet dat op een bijzonder stimulerende en uitdagende wijze. Het boek begint met een historische uiteenzetting over de recente opkomst van de *kebatinan*-mystiek op Java (hoofdstuk 1). Daarin komt deze mystieke stroming naar voren als exponent van de 'culturele ontwakning' van de zich tegen de orthodoxe Islam afzettende zgn. *abangan*-traditie die een centrale plaats inneemt in het Javaanse religieuze spectrum. Mulder geeft daarna een beeld van de Javaanse *world view* die ten grondslag ligt aan de *kebatinan*-mystiek (hoofdstuk 2), schetst de wijze waarop deze gestalte krijgt in het religieuze gedrag (hoofdstuk 3) en laat zien hoe deze *world view* wordt vertaald in de thiek en de algemene levenshouding van de Javaan (hoofdstuk 4). Vervolgens gaat hij na hoe die ethiek en die levenshouding doorwerkt in het leven van alledag – zowel in zijn sociale als in zijn

materiële dimensie (de hoofdstukken 5 en 6). Deze hoofdstukken zijn de meest actuele (en ook de meest controversiële) van het boek, omdat hierin een poging wordt gedaan vanuit de Javaanse *world view* nieuw licht te werpen op de problemen van verandering en (onder)ontwikkeling van het hedendaagse Java. In een slothoofdstuk probeert Mulder het voorgaande te integreren en te komen tot een beeld van de 'culturele dynamiek' die ten grondslag ligt aan de sociale en economische ontwikkeling van het tegenwoordige Java.

Het boek is boeiend en vlot geschreven en is zonder twijfel een aanwinst zowel voor wat betreft de kennis van Java als voor de doordenking van een bepaalde theoretische visie. De reserves die bij mij leven hebben dan ook niet zozeer betrekking op de kwaliteit van het betoog als zodanig maar zijn min of meer onvermijdelijk gegeven met de theoretische aanpak en de beknopte opzet (het boek telt afgezien van de bijlage, literatuurlijst etc. slechts 113 blz.) waar de schrijver voor koos.

Mulder pretendeert in zijn boek een op het werk van Geertz gebaseerde 'culturele benadering' te geven. Daaronder verstaat hij een analyse van de *conceptual world* van de mensen die men bestudeert (p. XIV). De voorstellingen en praktijken van de *kebatinan*-mystiek worden door hem dan ook bestudeerd als manifestatie van een diepergelegen Javaanse *basic world view* (idem). Zulk een culturele analyse is noodzakelijkerwijze ideaal-typisch van karakter, hetgeen impliceert dat de relatie tot de concrete empirie – het feitelijke gedrag – niet steeds even duidelijk kan zijn. De titel van het boek suggereert daarom in feite meer dan de analyse kan geven. Afgezien van allerlei aardige anecdotes en instructieve illustraties blijft het leven van alledag grotendeels in het duister. Wie wil weten hoe bewoners van Java zich in de dagelijkse strijd om het bestaan proberen staande te houden, raadpleegt het boek tevergeefs.

De spanning tussen de concrete empirie en de basisconcepties van de cultuur is tot op zekere hoogte onvermijdelijk. Ze wordt echter vergroot door het feit dat niet ook andere culturele complexen in de beschouwingen worden betrokken. Ik denk hier bijvoorbeeld aan de Islam zoals die wordt gepractiseerd door meer orthodoxe *Santri*-groeperingen of aan bepaalde politieke en moderniserings-ideologieën. Zoals Mulder toegeeft wordt het concrete gedrag van alledag 'geprogrammeerd' door meerdere culturele dieptestructuren. Toch beperkt hij zich tot één van die structuren en laat hij andere dimensies van de gevarieerde en complexe *conceptual world* waarin de Javanen leeft buiten beschouwing. Daardoor wordt een nogal eenzijdig beeld geschapen. Alles wat Mulder ons meedeelt over het leven van alledag wordt meteen geplaatst in het perspectief van de in de *kebatinan*-mystiek naar voren komende *world view*. Maar daardoor wordt in het geheel niet duidelijk voor welke dilemma's de Javanen zich geplaatst ziet bij de interpretatie van de concrete werkelijkheid waarbinnen hij zich een bestaan moet verwerven. Evenmin krijgen we inzicht in de alternatieven die hem daarbij ter beschikking staan. De totale context van de *kebatinan*-concepties blijft in het vage. De lezer krijgt geen beeld van de elkaar beconcurrerende completerende culturele complexen die samen met de *kebatinan*-mystiek het totale symbolische universum vormen. Daardoor blijven sommige conclusies in de lucht hangen. De stelling dat *kebatinan* bij uitstek kan worden gezien als een sleutel tot 'de' Javaanse cultuur is bijvoorbeeld zonder analyse van het meer omvattende symbolische universum moeilijk op haar waarde te beoordelen.

Het zal duidelijk zijn dat zulk een meer omvattende analyse binnen het bestek dat Mulder zichzelf gunde, niet wel mogelijk is. Dat hij zich niettemin toch regelmatig laat verleiden tot nogal verrekende en uitdagende conclusies moet hem waarschijnlijk eerder als een verdienste dan als een tekort worden aangerekend. Voorzichtige zorgvuldig afgewogen betogen helpen de wetenschap meestal lang niet zoveel vooruit als studies die noden tot kritiek en tegenspraak.

J. Tennekes

Prof. Dr. M. Mulder, Drs. S. Poppe, Prof. Mr. W. J. Slagter, Ir. P. J. M. Teunissen: **De Zelfstandige Ondernemingsraad**, Serie Bedrijfskundige Signalen, Stenfort-Kroese BV., Leiden/Antwerpen, 1979, derde herziene druk (135 blz. plus tekst van de Wet op de ondernemingsraden).

Dit is reeds de derde druk van een boekje dat de inleidingen bevat van een seminar van de Stichting Bedrijfskunde te Delft in oktober 1978, direct nadat de Tweede Kamer de Wet op de ondernemingsraden had vastgesteld welke m.i.v. september 1979 van kracht is geworden (WOR 1979). De inleidingen waren toen zeer actueel: door de herziening van de WOR zouden zich allerlei wijzigingen moeten gaan voordoen in en rond ondernemingsraden. Het boekje is blijkbaar goed verkocht: eerder in 1979 was reeds een tweede herziene druk nodig.

Wat houdt de laatste herziening in? Niets wat betreft de inleidingen van Teunissen – hetgeen ook wordt gemeld in het voorwoord – en in die van Poppe – waarover het voorwoord zwijgt –.

Teunissen spreekt als manager, die ten aanzien van een hele reeks aspecten van het ondernemingsraad-gebeuren kritische vragen stelt. Gelukkig beperkt hij zich daarbij niet tot verontwaardiging over de uitsluiting van de directeur als voorzitter van de ondernemingsraad, een van de symbolische wijzigingen die de WOR 1979 aanbracht en die in de publiciteit m.n. van de kant van de werkgeversorganisaties toen veel stof deed opwaaien. Teunissen gaat wel in op achterliggende – en voor managers meer bedreigende – kansen op verbetering van de onderhandelingspositie van ondernemingsraden: zich – t.o.v. de achterban en desnoods zelfs t.o.v. publiciteit buiten de onderneming – vastleggen op een standpunt vòòr de overlegvergadering.

Poppe doet verslag van de parlementaire behandeling van het wetsontwerp. Als kamerlid voor de PvdA heeft hij daarin een belangrijke rol gespeeld, maar vanuit de oppositiebanken. Op een puntenreeks, bijv. de regeling van de verantwoordingsplicht van de ondernemingsraad t.o.v. de achterban, heeft hij vanuit die positie niet kunnen scoren. Voor een groot deel zijn dat punten die wijzen in de richting van de titel die Poppe aan zijn bijdrage gaf: 'veranderingen maken de mensen zèlf'. Dat neemt niet weg, dat Poppe terecht wijst op obstakels en condities in de WOR voor bedrijfsdemocratisering en daar gaat het inderdaad om.

Wel aangepast zijn de inleidingen van Slagter en Mulder.

Slagter biedt een kort en goed bruikbaar overzicht van juridische wijzigingen en vragen op grond en naar aanleiding van de WOR 1979. Hij heeft nu ook enkele recentere vragen behandeld (ondernemingsbegrip; informatie-plicht).

Mulder's bijdrage is de langste (52 blz.). In zijn huidige tekst heeft hij wat meer afstand genomen t.o.v. de wijziging van de WOR, en door schema's de leesbaarheid vergroot. Mulder werkt ook hier met veel uitroeptekens en verwijzingen naar eigen werk, nu ook naar de door hem geleide 'stratcon': een strategische conferentie waarin een ondernemingsraad sterkten-/zwakten-analyse kan maken en een eigen strategie kan bepalen. Geheel consistent is zijn bijdrage niet, zeker niet wat betreft nieuwe passages. Zo heeft Mulder nu een passage in het begin ingevlochten over 'democratie' waarin hij zich keert tegen deskundologie (p. 1-2); het echte ondernemingsraad-werk wil hij evenwel blijvend zien verricht door commissies omdat daarin de best gekwalificeerden zitting hebben (p. 39; zie ook p. 28; de OR is zwak op grond van tekort schietende deskundigheid). Zou het niet verstandig zijn te specificeren waarin een OR deskundig moet zijn om 'het echt, open overleg', waarv. Mulder een model klaar heeft liggen, met kans op succes te kunnen voeren? Ik haal dit punt naar voren als illustratie: Mulder's verhaal raakt veel relevante

aspecten aan, hij benut zijn eigen theorie over machtsverschillen maar schrijft vaak erg vlot aanbevelingen zonder veel verantwoording.

Alles bijeen vormt dit boekje een bonte mengeling, waarvan de bijdrage van Slagter en met enige reserve ook die van Mulder van actuele waarde zijn als korte inleiding.

P. Nas

J. C. Looise en W. van Klaveren; **Werken in coöperatie. Een onderzoek naar achtergronden en functioneren van de productiecoöperatie**, Stichting Wetenschappelijk Onderzoek Vakcentrales, Amsterdam/Utrecht, 1979

Welke formele zeggenschapsmogelijkheden biedt de structuur van de productiecoöperatie voor diegene die daarin werken? Op welke wijze en in welke mate worden deze zeggenschapsmogelijkheden in de praktijk gerealiseerd? Welke gevolgen hebben de afwijkende zeggenschapsmogelijkheden voor het beleid van de productiecoöperatie en in hoeverre spelen externe factoren bij de totstandkoming van dit beleid een belemmerende rol? En tenslotte; in hoeverre is het mogelijk en wenselijk om het model van de productiecoöperatie in de toekomst in Nederland meer betekenis te geven en welke maatregelen zijn hiervoor nodig?

Deze vragen vormen de kern van de probleemstelling die de schrijvers in hun boek 'Werken in coöperatie' willen beantwoorden. Het is een goed boek geworden dat eigenlijk door iedereen die geïnteresseerd is in de arbeidsverhoudingen en de organisatie van de productie zou moeten worden gelezen.

Van bijzonder belang is het tweede hoofdstuk waarin een overzicht wordt gegeven van de geschiedenis van de productiecoöperatie in Frankrijk, Engeland, Italië en Nederland. Een dergelijk overzicht ontbreekt in de internationale literatuur en trouwens ook voor Nederland ontbrak tot dusver een tot het heden toe bijgewerkt algemeen overzicht. Het gepresenteerde materiaal is boeiend; niet alleen vanwege de verrassende verschillen die er tussen de landen-geschiedenissen blijken te bestaan, maar ook voor wat betreft de overeenkomsten t.a.v. de sociale, politieke en economische factoren die de ontwikkeling van productiecoöperaties hebben bevorderd, dan wel belemmerd.

In de volgende hoofdstukken worden respectievelijk theorieën over de productiecoöperatie, een juridische structuur van de productiecoöperatie en de resultaten van een onderzoek naar het functioneren van enkele Franse, Engelse en vier Nederlandse productiecoöperaties behandeld. In een tweetal afsluitende hoofdstukken worden respectievelijk de onderzoekresultaten samengevat en beleidsmogelijkheden en -wenselijkheden (bezien vanuit het standpunt der vakbeweging) besproken. Omdat het hier vooral een descriptieve studie betreft die de stand van zaken vanuit een historisch en sociaal-juridisch perspectief weergeeft, is het weinig zinvol hier de grote hoeveelheid geordende informatie te bespreken.

In dit grotendeels descriptieve karakter ligt ook de beperking van het boek. Zo komt in het theoretische hoofdstuk alleen een historisch overzicht aan de orde van studies die rechtstreeks betrekking hebben op de productiecoöperatie. Zou hier meer voor een kritische evaluatieve benadering zijn gekozen, dan zou er meer aanleiding zijn geweest marxistische en socialistische literatuur op het gebied van arbeidsverhoudingen aan het idee van de productiecoöperatie te toetsen. Ook de betekenis van de medezeggenschapsliteratuur, van stromingen en denkbeelden rondom industriële democratie en van arbeiderszelfbestuur voor de coöperatieve ideeën hadden dan kritisch kunnen worden bezien.

In het verlengde hiervan komt dan ook de vraag naar voren in hoeverre de vorm van de

formele zeggenschapsstructuur binnen de productiecoöperatie – waar dit boek zich uitsluitend op richt – eigenlijk wel een juiste vraagstelling is als het gaat om een studie die tenslotte moet leiden tot beleidsaanbevelingen voor de vakbeweging.

Formele door gelegitimeerde regels bepaalde participatiemogelijkheden zijn niet zonder meer identiek aan daadwerkelijke en effectieve participatie-capaciteit. Ook in het onderzoekgedeelte bij vier Nederlandse coöperaties komt de verhouding tussen formele medezeggenschapsmogelijkheid en effectieve participatiecapaciteit niet aan de orde. Juist deze vraag zou moeten worden beantwoord voordat men tot effectieve beleidsconclusies kan geraken. Uit zorgvuldig door de auteurs bijeengebrachte documentatie blijkt dat ook in de coöperatie-literatuur de vraag, in hoeverre *de structuur van de arbeidsindeling* binnen de productiecoöperatie een voorwaarde is voor de realisering van effectieve participatiemogelijkheden, niet wordt gesteld. Hoe het antwoord op deze vraag ook luidt, men kan m.i. niet tot een verantwoord beleidsontwerp geraken als men dit aspect onbesproken laat.

Samenvattend: een interessant boek gezien vanuit zijn beschrijvende en documenterende functie. Als steun voor een effectief beleidsontwerp ten behoeve van de vakbeweging echter toch onvoldoende analytisch en breed van opzet.

L. U. de Sitter

**John Stuart Mill
De onderwerping
van de vrouw**

Geïnspireerd door zijn vrouw Harriet Taylor pleit Mill (in 1869) voor radicale gelijkstelling van de vrouw op politiek en maatschappelijk terrein. Een verrassend boek over emancipatie. Boom klassiek 36. f 26,50

boom
in de boekhandel